

CASTELAO EDUCADOR

Marcelino Agís Villaverde*
Universidade de Santiago
de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

Non hai sociedade, por máis posmoderna que sexa, que non teña un conxunto de mitos que formen parte da súa identidade colectiva. A necesidade de crear e mante-los mitos ten que ver coa nosa propia esencia humana. O home non é só un ser racional, que atopa sentido ás cousas contando cun pensamento abstracto e coa exacta coherencia da lóxica. Non. Seriamos máquinas, talmente coma os actuais ordenadores programados para responder dunha determinada maneira, sempre previsible. O home é tamén un ser simbólico, que precisa da lóxica dos relatos con final feliz; un ser que necesita recibir e dar afectividade e que atopa no corazón motivacións que a razón non entende. Desde que nacementos somos peregrinos á busca da nosa propia personalidade, por iso axuda moito atopar modelos exemplares ou educativos ós que admirar e imitar. Modelos que nun tempo achegou a

relixión e ós que modernamente se sumaron outros ámbitos: a política, a cultura, o cine, o mundo das finanzas ou a literatura.

No caso de Castelao, Rosalía de Castro e outras figuras senlleiras da cultura galega, chega a tal punto o proceso de mitoloxización que, decote, o mito agacha a persoa e mesmo escurece unha lectura aberta e ampla da súa obra. Pero o mito tamén ten as súas razóns e desvelalas axuda a deslindalo da realidade, garantindo unha aproximación máis fiel desde o plano intelectual. ¿Cales son as razóns do mito Castelao?

Lendo a modo o “Prefacio” do libro de Valentín Paz-Andrade, *Castelao na luz e na sombra*, atoparemos non só o funcionamento do mito senón tamén a súa explicación¹. Alí descríbese a Alfonso Daniel coma un príncipe da súa caste, da súa cultura, do seu pobo, que morre despojado do seu chan, da súa terra. Unha morte que é vivida coma un infortunio colectivo de

* Profesor Titular de Filosofía.

¹ Cfr. V. Paz-Andrade, *Castelao na luz e na sombra*, A Coruña, Edicións do Castro, 1986 (2), pp. 14-17.

inmensa magnitude. Un home rebelde, na súa mocidade, que loita a prol da liberdade e da xustiza social a través de debuxos de denuncia. Un artista comprometido coa súa terra e os seus problemas que contribúe a esperta-la conciencia crítica dunha sociedade adurmiñada. Castelao devólvelles ós máis febles a súa voz cativa: labregos e mariñeiros, cegos, esmoleiros, emigrantes, viúvas, mártires cívicos. Todos tiveron voz no pé das súas caricaturas, todos falan en galego da dor do seu drama, con retranca, con ironía, pero endexamais para se mofar ou ridiculizar-la súa propia condición de despoñidos.

Alén disto, as circunstancias empurran a Castelao á política: primeiro é desterrado por motivos políticos durante o chamado “bienio negro”, dous anos despois, en 1936, sae elixido deputado do Partido Galeguista nas Cortes Republicanas e, trala Guerra Civil, ten que vivir no exilio e morrer lonxe da súa terra. É nese momento, senón antes, cando morre o home e nace o mito. “Fóisenos pra sempre —escribe Ramón Piñeiro no día do seu pasamento—, máis no corazón popular deixou o eco inmorrente d-isa bondade que o povo santifica coa súa devoción. Apagouse a súa vida, pro o seu nome brila no mundo galego co-a inmensa forza mítica d-un símbolo moral”².

Velaí a primeira dificultade de se achegar ó pensamento dun home convertido en mito e referente para toda unha cultura. Sen deixar de recoñecer-la forza simbólica da figura de Castelao, sen nega-la evidencia do mito Castelao, cómpre agora poñer entre parénteses todos estes elementos sacramentais para poder chegar á obra dun intelectual, dun artista, dun escritor, dun político que foi tamén un pensador. El mesmo se revelou contra este proceso de mitoloxización que xa percibiu en vida, porque talmente como agora sucede, as ínfulas rituais e simbólicas do mito agachábano a el:

Cando cheguei a Bós Aires, sentáronme nunha cadeira, cobríronme cun fanal e dixéronme que era un ‘símbolo’. Axiña comprendín que a cadeira era un ataúde, o fanal era unha sepultura i eu era o ‘difunto Castelao’. Comparábanme a Curros e a Rosalía, e cicáis por eso mesmo non concebían que estivese vivo. Invitábanme a facer o morto —a ver, ouvir e calar—, porque deste xeito recibiría moitas honras [...]. Pero sucedeu que non quixen morrer dentro dun fanal, atafegado nunha campana pneumática, porque aínda teño moitas cousas que facer e moitas máis, que decidir. É como estimo a miña vida e os meus ósos espero morrer alá [...].³

Mais, unha vez que fagamos comparece-los verdadeiros perfís de Castelao, aínda debemos enfrontarnos coa segunda e máis importante dificultade: ¿baixo que punto de vista

2 R. Piñeiro, “Castelao”, en *Castelao, 33 anos despois*, Vigo, A Nosa Terra, 1983, p. 18.

3 Castelao, “Verbas de Chumbo”, en *Ronsel*, Bos Aires, nº 1, 1941, p. 9. Recollido en Castelao, *Prosas do exilio*, Montevideo, Ed. do Patronato da Cultura Galega, 1976, p. 53.

podemos considerar a Castelao coma un pensador, coma un educador das masas?

Pois, antes de nada, revisando cómo foron e evolucionaron as filosofías do século XX que enmarcan a súa obra. Hoxe angustiámonos matinando en que a filosofía deste final de século está en crise. ¡Madia leva! A filosofía estivo e estará sempre en crise porque o seu é darlle volta ás cousas, facendo que todo sexa un problema, mesmo aquilo que non é tal para ninguén. O que se cadra entrou en crise e non ten volta de folla é o xeito de filosofar practicado no século que aí vai.

Os vellos e canónicos xéneros redaccionais, que serviron durante centos de anos para expresa-lo pensamento máis elaborado dos homes e a linguaxe abstracta e conceptual preferida polos filósofos, xeraron na contemporaneidade unha certa canseira que levou os pensadores a inventaren novos xeitos de filosofar. Nuns casos apostando pola creación dunha nova linguaxe, ateigada de elementos figurativos; noutros, deixando que a arte, a literatura, o cine, fosen tamén canles para a expresión do pensamento humano.

Se isto é así, pagaría a pena revisa-la obra dunha chea de intelectuais que foron catalogados como literatos, artis-

tas ou escritores, sen máis. Entre elas a do noso Castelao, considerado tradicionalmente un home de acción e moi raramente un pensador⁴. Certamente, Castelao non foi un teorizador, non foi un filósofo no sentido tradicional do termo, tampouco un pedagogo, pero non viviu das rendas do pensamento de Vicente Risco, como algunha que outra vez se nos fixo crer. Compartiu un mesmo espírito cos homes da Xeración Nós, pero mantendo os sinais persoalísimos do seu pensamento.

2. DO PENSAMENTO Á ACCIÓN

2.1. O PENSAMENTO "DUALÉCTICO"

Un dos trazos característicos do pensamento de Castelao é a contraposición dialéctica que realiza entre os dous polos da realidade diametralmente opostos e enfrontados sen posible reconciliación. Non se trata xa que logo dun pensamento dialéctico, a semellanza do de Hegel, porque nunca hai tres termos en xogo para explica-la dinámica que experimenta a realidade. Non hai posibilidade de síntese final, de camiño intermedio, onde se atopen as dúas caras do real. O seu é un pensamento combativo onde as dúas fronteiras que entran en litixio non atopan nunca unha saída negociada, un punto inter-

⁴ Digo "moi raramente" porque hai algún traballo pioneiro nesta consideración que merece ser citado. *Cfr.* C. Balañas Fernández, "Castelao, conciencia de Galicia", en *Revista de Letras*, nº 6, Universidade de Puerto Rico, 1970. Do mesmo autor pódese ver: "Cousas da Vida, Cousas da Sociedade", en *Homenaxe a Castelao*, Servicio de Publicacións da Universidade de Santiago, 1976; ou no traballo máis recente de A. González Fernández, *Fundamentos antropolóxicos da obra de Castelao*, Santiago de Compostela, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 1999.

medio no que as dúas partes nin gañen nin perdan. Non, unha sempre sae victoriosa e a outra derrotada. Se cadra, porque non se trata de propostas teóricas, discutibles no plano das ideas, senón de anacos da realidade que implican unha clara postura ética e política. Haberá así, valores bos e malos, ideas boas e malas, políticas boas e malas, explotadores e explotados, ricos e pobres. Trátase sempre de visións dualistas, en irreconciliable enfrontamento, que poderían defini-lo seu pensamento coma “dualéctico”, botando man deste neoloxismo híbrido.

Así o viu Ramón Piñeiro, quen, nun traballo consagrado a Castelao, nos presenta os trazos esenciais deste pensamento dualéctico, situado nun lugar ben distinto á simple contemplación optimista ou pesimista da realidade. Recoilo, polo seu interese, un amplo fragmento:

A vida humana presenta violentos contrastes entre o ben e o mal, entre a beleza e a fealdade, entre a alegría e a tristura, entre a nobreza e a ruindade. Hai xentes que se defenden desta tensión interior, deste dualismo antagónico, inclinándose a disfrutar da beleza, da nobreza, da alegría e dos demais valores positivos da vida procurando esquecer —defensivamente, claro— os valores negativos. Son eses seres que máis ou menos consideramos optimistas. Outros, pola contra, contemplan a vida ó traveso da fealdade, da tristura, da ruindade, e apenas si teñen en conta a realidade dos valores positivos. Son os que máis ou

menos consideramos pesimistas. [...] Castelao vive con intensidade o conflito interno da vida humana... Acepta a tensión. E acéptaa non pasivamente, resignadamente, senón de maneira activa, como loita. Porque conoce e é capaz de gozar dos valores positivos da vida, refuga e combate os valores negativos que a atormentan. Cando el nos amosa a fase abeseda, sombría, da vida, non é para nos decir: *a vida é esto*. Pola contra, o que el nos está decindo é: *a vida non debe ser esto*⁵.

Esta actitude crítica fronte a unha realidade inxusta fai que Castelao se sitúe do lado dos máis febles, dos que padecen a historia. A súa obra é un testemuño da vida con tódalas súas asperezas e ó mesmo tempo unha chamada á conciencia do lector para que repare na necesidade de transforma-las cousas. Por iso, dicía con anterioridade, este pensamento dualéctico ten tanto unha raizame ética coma unha necesaria implicación política, na medida en que esta pode contribuír a mellora-la realidade. Estamos diante do compromiso político-social que Castelao sempre considerou a súa principal misión. Por iso, o esquema do seu pensamento dualéctico está presente tanto nos seus álbums de debuxos coma na súa obra narrativa ou ensaística.

No limiar do álbum *Nós*, composto entre os anos 1916-1918 e publicado en 1931, declara que “a tristura d’estes dibuxos queima com’a raxeira do sol que pasa por unha lupa; mais eu non quixen cantal-a ledicia das nosas festas, nin a fartura dos casamentos, sinón as

5 R. Piñeiro, *Lembrando a Castelao*, Santiago de Compostela, Ed. Sept, 1975, pp. 11-12.

*—¡Que San Roque nos liberte de médicos,
abogados e boticarios!*

tremendas angurias do decotío labrego e mariñeiro”. E, en efecto, o enfrontamento dualéctico prodúcese neste álbum entre dous grupos antagónicos: dunha banda, os vellos sinxelos, a xente do pobo, doutra médicos, avogados e boticarios. “¡Que San Roque nos liberte —exclama unha parella de aldeáns, pregando detrás dunha fiestra a San Roque que é levado en procesión— de médicos, avogados e boticarios!”

Os labregos aparecen coma escravos do fisco, os mariñeiros empobrecidos polos malos políticos, a lei e a xustiza son inxustas. Emigrantes que marchan a centos porque en Galicia non se pide, ou se cadra porque a nosa terra non é nosa. Curas, “prófugos do sacho” que son felices durmindo a sesta. Un vello e un neno, en fin que “non soñan máis que cando durmen”, se cadra porque a realidade é tan cruel

que mesmo perderon toda esperanza de soñar espertos.

Estes pares enfrontados repítense de mil maneiras nos debuxos de *Cousas da Vida*, que lle deran a Castelao gran popularidade por saíren publicados en xornais diarios. Os tres álbums compostos durante a Guerra Civil —*Galicia mártir*, *Atila en Galicia* e *Milicianos*— cambian radicalmente a temática, dando conta do enfrontamento entre os dous bandos do conflito, pero repíten o mesmo esquema dos malos, os fascistas neste caso, contra os bos, as vítimas republicanas.

Alén das contradicións que apreciamos nos seus debuxos, quizais a parte máis coñecida da súa obra, Castelao vai repeti-lo mesmo esquema dualéctico nun libro de tan fondo calado político coma *Sempre en Galiza*. Nel volven estar presentes os bos: labregos, mariñeiros, galeguistas, xente do pobo; e os malos: republicanos anti-federalistas, curas prófugos do sacho, políticos centralistas, caciques, militares que rascan a gorxa. Pero tamén haberá enfrontamento entre conceptos coma nación-estado, centralismo-federalismo ou historia contra tradición. Ou aqueloutros relativos ó enfrontamento entre a nosa cultura e a cultura castelá: lírica galega contra épica castelá, muiñeira contra xota, gaita contra guitarra, intuición contra lóxica, lingua galega, en fin, contra lingua castelá.

Castelao sintetiza nunhas páxinas ateigadas de sátira, por unha banda, e

de lirismo poético, pola outra, as dúas facianas da realidade galega. E así debuxa, esta vez con palabras, os tres elementos da España centralista, responsables da Guerra Civil: o militarismo, o clericalismo e o semifeudalismo⁶. Contrapostos dualecticamente a estes tres elementos aparecen os tres símbolos de Galiza: a árbore, a vaca e o peixe, cos que dá remate ó libro primeiro de *Sempre en Galiza* (SeG, 134-35).

Pero, se cadra, o labor pedagóxico de Castelao máis efectivo se produce cando reivindica a acción, non só coma o mellor xeito de transformala realidade senón mesmo de comprendela, seguindo o ritmo vivo dos acontecementos, o latexar das “cousas”. Un aspecto que vai cobrar relevancia no eido filosófico por influencia do marxismo.

2.2. FILOSOFÍA DA PRAXE

“Ata o de agora os filósofos dedicáronse a pensar o mundo, agora cómpre transformalo”. Velaí unha das teses contra Feuerbach, escrita por Marx —se cadra a máis coñecida—, que había influír de tal maneira na filosofía do século XX como para crear unha nova escola filosófica que hoxe coñecemos como a “Filosofía da Praxe”. Eran, polo xeral, filósofos neomarxistas que lle concedían á acción o papel protagonista como motor do pensamento e da transformación da realidade. A canseira dun pensamento meramente teórico, desconectado do mundo e dos seus

⁶ Castelao, *Sempre en Galiza*, Madrid, Akal, 1977 (1980³), pp. 195-96. (En adiante SeG).

problemas, deu lugar a que filósofos coma Lukács, caeran nunha absolutización da praxe que xerou outra postura extrema: o idealismo da praxe.

Sen chegar a este radical idealismo da praxe, apreciamos na obra de Castelao unha defensa da acción como motor do pensamento fronte á pura teoría, que lle parece baleira e impracticable desde un punto de vista ético. En realidade, a contraposición entre teoría e praxe no noso autor é unha máis das parellas que sumar a un pensamento que nós cualificamos como dualístico. En efecto, para demostra-la validez dunha proposta, Castelao sempre a confronta coa súa antítese. Neste caso non hai posibilidade ningunha de atopar unha postura intermedia, un terceiro termo que puidera achegar unha síntese entre os dous polos enfrontados. Talmente como sucede no caso do enfrontamento entre filosofía e praxe.

Xa no comezo de *Sempre en Galiza* lanza duras críticas —coma se dunha materialización exemplificadora se trataba da undécima tese sobre Feuerbach— contra aqueles que predicaban un ideal pero, no fondo, non querían velo realizado porque o único ó que aspiran é á inmortalidade, ós honores que recibirán en pago por espallar unha idea que, de feito, non pasa de ser unha filigrana teórica porque nunca contaron co seu desenvolvemento efectivo na realidade. Paga a pena presentar cada verba desta denuncia de Castelao:

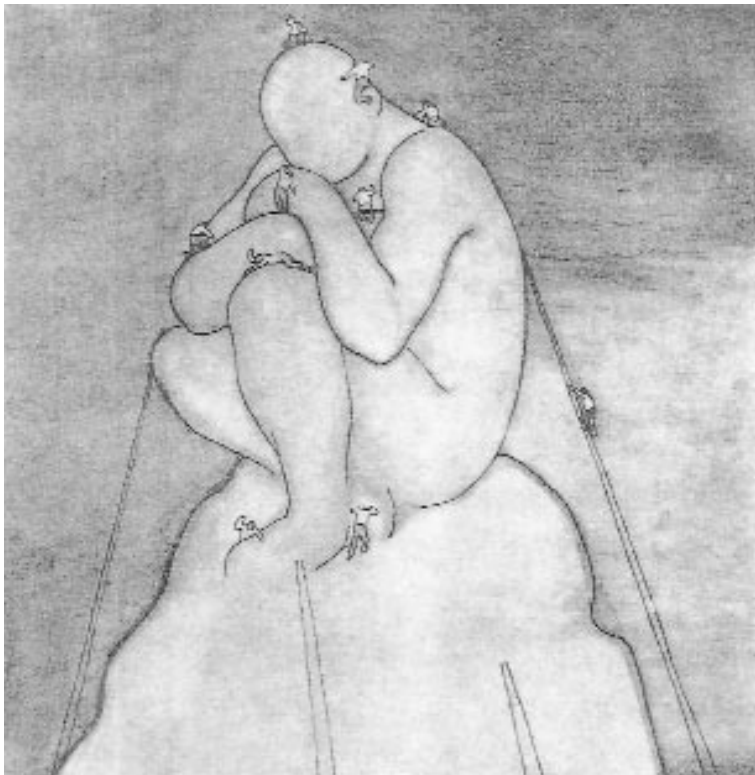
Hai homes que pasan a vida predicando as escelencias d-unha doutrina

na política ou social e sinten a ledicia de seren combatidos, porque confían na posteridade e soñan en trunfar dispóis de mortos, convertíndose en estatuas de bronce ou mármore; pero se a idea que predicaban botase axiña raíces no sentimento popular e se, por acaso xurdise a ocasión de vela trocada en feito histórico, para abrir unha época, entón veredes que os mesmos sementadores da teoría collen medo, e algúns son capaces de abandonar os seus postos de honor (SeG, 10).

O verdadeiro obxectivo dun pensador é, polo tanto, que as ideas que soña se poidan aplicar á realidade para transformala. Crear unha doutrina para engadir unha máis ás moitas existentes é xogar ós “solitarios filosóficos”, algo tan inútil como loitar cos inimigos soamente no terreo da polémica. O primeiro debuxo do álbum *Nós* é a expresión alegórica deste pensamento da praxe.

Importa o traballo, importa o labor de todos, importa a colaboración entre os homes e, polo mesmo a solidariedade; sobra a crítica inactiva, dedicarse a poñer chatas a unha obra que está por rematar. O máis terrible dos castigos que se lle pode impoñer a un home é impedirlle que traballe, por iso Castelao se laia dos vellos desamparados que non poden máis que ver traballar e contentarse con iso coma se fose unha verdadeira xornada laboral:

Onde queira que se traballe alí están os ‘vellos desamparados’ a gozaren cos ollos. Esta ledicia é a única que os anima, e no remate da xornada márchanse para o Asilo, como se voltasen do Teatro.

Non lle poñades chatas á obra, namentado
un se remate. O que jense que vai mal que
traballe n'ela; hay sitio para todos

Hoxe pareime a velos. Estaban ao redor dunha obra de desmonte. Cada un d-eles co seu pau, e todos eles enfardados en traxes antigos. Eu decateime de que suaban de tanto axudar... cos ollos, e cavilo que se consideran parceiros no traballo, e que respirarán con orgulo o día que a obra remate. ¡Probes vellos! (SeG, 18).

Tamén este aspecto nos permite cualifica-lo pensamento de Castelao coma unha verdadeira filosofía da

praxe. Para el, segundo acabamos de ver, o traballo forma parte da mesma esencia humana e do seu desenvolvemento libre. Talmente como defendera Marx nos *Manuscritos de economía e filosofía* e noutras tantas obras, nas que a verdadeira transformación da realidade vén das ideas convertidas en accións. Para o galeguista rianxeiro o valor supremo do pensamento é a transformación dunha realidade

inxusta, de xeito que tódalas ideas deben ir encamiñadas a lograr ese obxectivo. As reflexións teóricas que quedan nunha guerra entre intelectuais están de máis. Referíndose a estes fabricantes de ideas para a posteridade segue dicindo que

Eles gustan de chamaren ‘tempos heroicos’ aos do espallamento da idea, e non se decatan de que o verdadeiro heroísmo consiste en trocar os anceios en realidade, as ideas en feitos, pois crear unha doutrina non é apenas outra cousa que facer *solitarios* filosóficos, como loitar con nemigos, no campo da polémica, pode ser, simplemente, un xogo de amor propio. E así, soñar c-un futuro lonxano e venturoso cicáis sexa un divertimento poético, alleo a toda vocación de sacrificio (SeG, 10).

Quen así fala é, de certo, un Castelao consciente da infelicidade e da inxusta realidade que asolagaba Galicia e os galegos. Unha realidade que se debía vencer no terreo dos feitos, na loita contra aqueles que mantiñan abertas as feridas polas que se desangraba o país. O momento histórico no que escribe estas páxinas era de radicalización política, os anos inmediatamente anteriores á Guerra Civil. Castelao está desterrado en Badaxoz polo goberno de Lerroux, durante os anos do bienio negro. Pero lonxe de perde-la convicción nas súas ideas reafírmase nelas, radicalizándoas se cadra, porque a outra opción é a dos coitados entre os que el non quere figurar. O que estaba en xogo, na terminoloxía do propio Castelao, era a felicidade do pobo e a salvación da patria, e diante de tan

grandes obxectivos a inacción non estaba permitida.

Cando un home sabe que a realización d-unha idea vai producir a felicidade do seu pobo e a salvación da súa patria, non debe recuar ante a posibilidade do trunfo, aínda que a violencia doorosa e sanguinenta do parto lle produza arrepiós; porque o home que dubida e teme no intre de realizar o ideal que predicou e non ten coraxe para manterse no seu posto de perigo, ou é un farsante ou é un coitadiño (SeG, 10).

Dúas notas permiten apreciar a radicalización do discurso de Castelao, este discurso no que apreciámo-lo protagonismo absoluto da praxe fronte á teoría: a disposición dun home a morrer polas ideas que defende e a imposición das ideas que conduzan á salvación do pobo, cando este non sexa consciente do que o momento histórico lle está a esixir. Noutros lugares de *Sempre en Galiza* vai moderar moito máis o seu discurso, a medida que as circunstancias políticas vaian cambiando. Pero o que se mantén coma unha constante ó longo de toda a obra é esta filosofía da praxe presentada xa nas primeiras páxinas.

A opinión que lle merecen os pensadores que se deleitan na mera teoría exprésaa comparándoos cun organista que coñeceu en Badaxoz ó que só lle interesaban as tripas do instrumento, que coñecía de memoria, pero non tocalo nin que ninguén o tocasse. Un instrumento musical que non produce música é unha peza morta, ó igual que un pensador que ten ideas que non se aplican á realidade só dá a luz criaturas

mortas. A descrición que realiza deles é novamente dura, aínda que feita con grande ocorrencia irónica. Pasan a vida ensumidos nas bibliotecas engulindo libros que saben case de memoria e cando morran debemos choralos porque son sabios. Pero “nos seus miolos non nasceu endexamáis a branca frod-un pensamento orixinal”. Coñecen o que se publica no estranxeiro e critican todo canto se publica no país, pero eles nin con dúas vidas de *profundación* se decidirían a escribir un libro. Fronte a estes homes ós que Castelao chama irónicamente sabios, pensadores, mestres, defende os homes de acción:

Aínda queda moita fina caste de inteleituas, dos que a xente di que debemos facer pranto cando morran, mais eu quixera mellor homes de acción, que loitasen polo engradecimento da nosa Terra, sen medo ao fracaso, nin á censura, nin tansiquera ás pedradas. Porque hai que loitar e crear, e non imos perder a vida metidos nas tripas dos problemas (SeG, 21).

Do que se trata, pois, é de loitar e crear, e non perde-la vida metidos nas tripas dos problemas. Daquela, todo o que poida entorpece-la acción débese deixar de lado. Tal é o caso da saudade entristecida, do inútil laio polos feitos dun pasado adverso, porque esta actitude crea un sentimento de desesperanza no futuro e impide unha acción decidida para transforma-lo existente. “Mataremos, se é preciso, —di Castelao— a Saudade; porque a Saudade cicáis sexa unha esperanza

entristecida, ladroeira de accións” (SeG, 34). E neste mesmo sentido afirma noutro lugar que “estamos asistindo agora a un parto sanguineo e dooroso de novas ideas, e os feitos pasados non poden roubarnos o pensamento e acción que necesitamos para construímos a Galiza do futuro. Temos que refugar, inclusive, a nosa propia vellez” (SeG, 38). Unha vellez que é xustamente a historia de Galicia da que Castelao renega para reivindicar-la tradición auténtica coa que afrontar con esperanza un futuro mellor. Un argumento que aparece tamén nunha das notas dos seus *Cadernos*, datada durante a Guerra Civil entre os anos 1938-1939.

Cuando la historia de un país es gloriosa puede y debe imponer sus enseñanzas; pero desgraciadamente la historia de España no ha dejado más que desilusiones de vida sin saber siquiera cuál fue su mejor propósito y ha conducido a los españoles a la tragedia presente. Por esto el pasado no puede ni debe robarnos la acción y el pensamiento para construir el futuro⁷.

Todo o que ten verdadeira existencia debe estar relacionado cos feitos, cos acontecementos, endexamais coa fría racionalidade ou coa ideación intelectual que non ten referendo real. Por iso, cando fala da nación defínea como “un feito e non unha idea, un ser real e non un ente problemático” (SeG, 39). Segundo tiramos do paralelismo que establece o autor un feito é un ser real, mentres que unha idea é un ente

⁷ Castelao, *Cadernos (1938-1948)*. Escolma, Vigo, Galaxia, 1993, p. 57.

problemático. En termos moi semellantes se vai pronunciar no terceiro libro de *Sempre en Galiza*, cando defina o concepto de nación dos nacionalistas dicindo que “o seu concepto da nación é hestórico e non filosófico, da máis sensible realidade e independente do concepto de Estado” (*SeG*, 290). A nación pertence á máis sensible realidade, mentres que o Estado é un concepto, unha teorización que non existe en ningures máis ca na cabeza dos lexisladores que están guiados por principios político-filosóficos. “Os ‘nacionalistas galegos’ —di un pouco máis adiante— vemos que o Estado hespañol é unha orgaización teórica, un ente abstracto, sen pés nin cabeza, e que a nosa Terra necesita reconstituirse como ‘nación hespañola’” (*SeG*, 295-296). Isto explica por qué cando apela a Stalin para buscar unha axeitada definición de nación se xustifica dicindo que este é un autor libre de “ofuscacións filosóficas”. Por se algunha dúbida quedaba do que quería significar ó se referir a tales “ofuscacións”, déixao completamente diáfano unhas liñas máis adiante ó dicir que “apelo a este home porque non é un simple teorizante” (*SeG*, 40). A filosofía é tan perversa que mesmo nos pode facer dubidar do que vemos e no caso da nación galega, malia ter ben á vista que cumpre tódolos trazos propios dunha verdadeira nación, son as elucubracións político-filosóficas as que teiman en que creámo-lo contrario.

O concepto sociolóxico da ‘nación’ está embafado por elucubracións político-filosóficas, capaces de facernos dubidar do que vemos, ouvi-

mos e apalpamos; pero non hai nada tan doado de comprender e definir cando consideramos o feito nacional como unha fatalidade biolóxica, independente do ser político, que se basa na vontade dos homes. O escurecemento d-un concepto provén, a miudo, das misturas que con el facemos; e o neboeiro en que se envolve a idea de ‘nación’ prodúcese cando discurremos encol dos atributos xurídicos que lle son esenciaes (*SeG*, 294).

Certamente, Castelao non garda da filosofía e dos filósofos unha boa impresión, segundo podemos comprobar, polo exceso de teorización que os afasta da realidade na que hai que intervir. O carácter filosófico, o que se rexe pola lóxica da razón exacta e teorizante, é inxuriado, entre outras razóns por non encaixar co modo de ser propio da cultura galega; unha cultura dominada máis, segundo nos di, pola intuición ca pola lóxica (*Cfr. SeG*, 52). A explicación que dá unhas páxinas máis adiante a esta súa visión do home galego é á súa vez máis intuitiva ca lóxica, máis poética ca científica, pero neste caso sobradamente xustificada. “Os galegos —afirma— non somos homes lóxicos, cicáis por termos os ollos embafados pol-a brétema do Atlántico” (*SeG*, 88).

Un novo exemplo da forza dos acontecementos, fronte ós soños e ás ideas, ou se se prefere da forza da praxe fronte á teoría, xorde cando Castelao fala da necesidade do Estatuto de autonomía de Galicia, atafegada polos feitos históricos dun pasado no que a voz cantante a levou ó estado abafante que vive, como podemos ler noutro lugar,

no “ceo das abstraccións” (Cfr. *SeG*, 118). En palabras de Castelao, “Os soños primeiro e as ideas dispóis, crean feitos hestóricos. E Galiza xa soñou e pensou d-abondo. Non tardará en producirse o gran acontecemento. Aquel acontecemento que vai esvaecer o pesadelo da miseria moral e material en que nos ensumeou o Estado” (*SeG*, 133). Sen querer, Castelao arremeda a música da undécima Tese contra Feuerbach: xa está ben de pensar e soña-lo mundo, agora cómpre transformalo. En honor á verdade hai que dicir que Castelao se permite unha excepción a esta regra xeral, escribindo unhas páxinas, xusto ó remate do libro primeiro de *Sempre en Galiza*, nas que nos confía os seus soños de futuro para Galicia, un discurso no que a música nos lembra aqueloutro que algúns anos despois pronunciaría Martin Luther King diante de milleiros de negros americanos ós que lles confesaba que tiña un soño (*I have a dream*). O soño de Castelao para Galicia abrangue tódolos ámbitos e sectores sociais e remata coa descrición dos tres grandes símbolos de Galicia: a árbore, a vaca e o peixe. É, como digo, un dos escasos espazos que Castelao abre ó lirismo e ós soños. En calquera caso, se ben é certo que nestas páxinas está lonxe dunha filosofía da praxe, non é menos certo que tampouco se instala nunha elucubración teórica rexida pola lóxica e a fría racionalidade.

Axustarse ós feitos e non a principios político-filosóficos ofrece tamén vantaxes no ámbito da promulgación

das leis. Así, paradoxalmente, as leis que se dictan con carácter provisorio e excepcional resultan se-las máis necesarias e permanentes porque nacen promovidas por determinados feitos ou realidades concretas. Mentres que as leis ordinarias, dictadas de acordo cos principios político-filosóficos dos lexisladores, non sempre son duradeiras. “Estas Leis, non previstas polo Código fundamental e contrarias ao espírito que o inspirou, son as únicas que funcionan permanentemente en Hespaña, porque tamén son permanentes os feitos que as orixinan” (*SeG*, 161). Unha vez máis comprobamos como os principios teóricos teñen para Castelao un escaso valor fronte ós feitos que non son máis có froito das acción humanas. O desaxuste entre o valor teórico das leis e a súa aplicabilidade ás realidades concretas compróbase con respecto á lei de leis que é a Constitución. Castelao cóntalle a don Miguel de Unamuno, con quen coincide nos corredores das Cortes españolas, unha anécdota que fai referencia a este paradoxo entre o valor teórico das constitucións elaboradas cada tanto polos lexisladores e o valor real que teñen.

Estabamos n-un mitin de propaganda, nas derradeiras eleccións, e un vello petrucio empeñouse en falar, e falou así: ‘Agora imos facer unha Constitución, que non vai ser como as outras, porque ésta ímola escribir en papel de lixa para que ninguén se poida limpar o cú con ela’” (*SeG*, 168).

Os principios teóricos adoitan ser inauténticos, sobre todo se non se axus-

O *Ex-libris* de Castelao mostra o seu talante irónico e burlesco ó tratar algúns temas trascendentes.

tan á realidade á que teñen que ser aplicados. Tal é o caso do lema “liberté, égalité, fraternité” importado da Revolución Francesa que non serve nunha república coma a española e que Castelao ve máis ben colocado na porta dun cemiterio (*Cfr. SeG, 220*). Non é que, de seu, Castelao non loite por estes principios, pero négase a aceptalos como pura teoría sen a súa aplicación práctica a un Estado plurinacional. A mesma postura adopta cando critica os federalistas galegos partidarios, en teoría, do federalismo e grandes autonomistas, pero na práctica, cando chegan a Madrid, esquécese ou mesmo refugan estes principios, porque só era unha cantilena teórica aprendida na véspera de se declara-la República, e cando teñen que defendelos resultan ser uns farsantes (*Cfr. SeG, 175-76*). Teoría e práctica esta vez aplicada ás conviccións íntimas dos homes: as teóricas son moral e politicamente incorrectas, como acabamos de ver.

Castelao non filosofa porque filosofar é para el perderse nunha néboa insubstancial de construcións teóricas sen conexión posible co mundo real. Por iso, as poucas veces que usa o termo faino cunha clara intención burlesca. Así, por exemplo, en *Sempre en Galiza* podemos le-lo seguinte: “Agora síntome con arelas de filosofar, porque veño de ter unha leria c-un grave cosmopolita, incapaz de comprender a variedade humán anque el pertence a un pequeno grupo de imbéciles que hai en total-as bandas do mundo.” (*SeG, 243*). Este mesmo efecto é o que busca cando emprega o termo “filosofar” aplicado ó burro que carga con Rañolas, un dos protagonistas da novela *Os dous de sempre*. Rañolas recibe a nova da morte da súa nai e queda abraiado e entristecido, mentres que o burro segue coma se tal cousa porque está filosofando:

Rañolas quedóuse abraiado, sen dar creto ás verbas da vella, enfiando os ollos no campanario da eirexa.

O burro siguiéu filosofando, sen variar o tema en que viña prendido, alleo á desgracia do amo⁸.

Cando Rañolas marcha por onde viñera a descrición da escena é a seguinte: “Rañolas a chorar e o burro filosofando”. Malia o ton irónico-burlesco apreciamos-la acepción que Castelao ten da alta filosofía e do filosofar que el, desde logo, non practica como mero exercicio teórico. Doutra volta, no libro de *Cousas*, é un barbeiro o que ten a teima case obsesiva de

8 Castelao, *Os dous de sempre*, en *Obra Completa 1*, Madrid, Akal, 1975-1981 (reed. 1987), p. 182.

profundar nos asuntos máis triviais. A descrición que nos fai del e do seu problema, que poderíamos chama-la “patoloxía do filósofo”, é a seguinte:

Era un barbeiro de sábado que amaba os libros que non entendía e gustaba de lélos todos enteiros.

Unha vez atopéino coa testa pousada nas mans, ó xeito dun pensador, e díxome:

—Estou profundando.

E dende entón, pra min, hai homes que profundan⁹.

Ninguén espera que un barbeiro de sábado sexa un pensador, un home dedicado a afondar nas cousas desta vida e da outra, alguén que se laia de que non sabe latín para poder profundar máis. Un home a quen, despois de ter profundado un bo retrinco de tempo no mar, o único que se lle ocorre dicir é que “O mar... ¡é un fenómeno!”. Por iso cando morre, unha das mulleres que facían o pranto, representante da sinxeleza do pobo que non elabora grandes teorías sobre a realidade, fala coa verdade espida, provocando o efecto humorístico do relato: “¡Agora xa non profundas! ¡Agora xa non profundas porque xa o sabes todo!”¹⁰. Algo semellante, pero sen chegar ó estado patolóxico que sufría o barbeiro de sábado, lle acontecía a Rañolas, un dos personaxes da novela *Os dous de sempre*.

Rañolas era un home tan grande que con dous libros que meteu na cachola tivo dabondo para latricar de todo, e Pedro quedábase pasmado diante da súa sabencia. Os problemas máis ensarillados non tiñan segredo para el con tal de que lle desen tempo para profundar. A cada intre surdíalle nos miolos un pensamento profundo¹¹.

Tal como acontecía coa vella carpideira do relato de *Cousas*, o exceso de teorización de Rañolas é freado pola adhesión á terra, ás cousas sinxelas e inmediatas que representa o espírito de Pedro, o outro personaxe da historia. Non en van, este personaxe é caracterizado por Castelao coma un “animal de luxo, pola súa in-humana incapacidade para a acción, e “masa sen lévado”, que segundo el mesmo declara chegou a non ser home¹².

O maxín de Rañolas endexamáis delampaba e Pedro sabía calar; pero unha vez púxolle reparos. Foi que Rañolas quixo desenrolar unha teoría e comezou decindo:

—¡Quén me dera ter vinte mil millóns de pesos!

E Pedro atallouno:

—¿En qué os podías gastar, home? Porque aínda que comeras o que comeras¹³.

Deixando a literatura e pasando ó plano político, comprobamos tamén como a escisión entre teoría e praxe é

9 Castelao, *Cousas*, en *Obra Completa 1*, Madrid, Akal, 1975-1981 (reed. 1987), p. 85.

10 Castelao, *Cousas*, cit., p. 86.

11 Castelao, *Os dous de sempre*, cit., p. 323.

12 Sobre esta caracterización do personaxe pódese ver A. González Fernández, *Fundamentos antropolóxicos da obra de Castelao*, cit., p. 30.

13 Castelao, *Os dous de Sempre*, cit., p. 324.

igualmente perversa. Unha cousa é concibir teoricamente a gobernabilidade dun Estado e outra ben distinta realizar día a día as accións de goberno que a realidade social precisa. Nun acto organizado polos republicanos españois en Montevideo, Castelao pronuncia un discurso no que incide sobre este aspecto: “Hay en España muchos hombres —afirma— que viven en perpetuo milagro de levitación, sin tocar pueblo ni tierra, y que al abrazar la política pretenden reducir la vida española a fórmulas metafísicas” (*SeG*, 419-420). A política non se pode rexer por fórmulas metafísicas porque o seu fin primordial é o de intervir na realidade. Sobre o asunto hai unha ampla nota recollida nos *Cadernos* da que agora extractamos un fragmento:

A política non ten as raíces no ar, non é unha filosofía pura, unha ciencia independente, unha arte espontánea. A política é a filosofía, a ciencia e a arte de gobernar unha sociedade; e da mesma maneira que non hai sociedade sen goberno, tampouco pode haber goberno sen unha política [...] Un político pode saber socioloxía, economía, hestoria, diplomacias, psicoloxía das moitedumes, dereito, etc. e por enriba de todo eso necesitará posuir unha ciencia que non se adprende nos libros e que soio a vida nos ensina¹⁴.

Mesmo a filosofía política, con ser fundamentalmente unha disciplina teórica, pertence ó ámbito das filosofías

prácticas que nacen para seren aplicadas á vida do home nun afán de resolver os seus problemas. Unha teoría política que non contemple as necesidades reais do pobo pode que non sexa máis ca un feixe de ideas ensarilladas que nada bo traerán para a vida dos homes¹⁵. Por respecto a ese home que é o destinatario das actuacións políticas neste eido, coma noutros, hai que se deixar de filosofías. Por non falar da intromisión trasnoitada da teoloxía na política que Castelao critica en distintas ocasións. Así, no libro cuarto de *Sempre en Galiza*, escribe: “compre, pois, esvair, as abstraccións metafísicas ou teolóxicas da política en uso, porque aínda eisen os homes, cos seus desexos e necesidades” (*SeG*, 440).

Outro aspecto no que apreciamos como Castelao aposta pola praxe fronte á teoría é no relativo á educación integral dos homes. As aprendizaxes teóricas, en moitos casos necesarias para dominar unha disciplina ou unha arte, non abundan se non son combinadas sabiamente cos coñecementos prácticos. Nos *Cadernos*, por exemplo, refírese ó feito de que para comandar un barco non abundan os coñecementos adquiridos na Escola náutica, senón que hai que completalos coas ensinanzas que soamente se gañan coa experiencia de navegación. É noutro lugar destes *Cadernos*, escritos por Castelao

14 Castelao, *Cadernos*, cit., p. 73.

15 A este respecto afirma nunha das súas notas dos *Cadernos*: “Así como a verba ‘Beleza’ —que non pronunciará endexamáis o pobo— somentes sirveu para inventar teorías estéticas, a verba ‘Soberanía’ é outro pretexto para inventar teorías políticas. Verbas que o pobo non pronuncia somentes conducen a ensarillar as ideas e polo tanto producen males terribles”, cit., p. 122.

na década que vai de 1938 a 1948, cando se pronuncia por ese saber práctico que só achega a experiencia da vida e que, por desgracia, morre sempre coa persoa. “Eu —di o autor— procurei deprender máis na vida que nos libros, máis da psicoloxía dos homes e moitedumes que na historia política dos povos. Creo que de nada me servirá o que adeprendín. E se a min non me serve, tampouco lle servirá a ninguén, porque a experiencia persoal non é cousa que poida transmitirse por herencia. Hai que adeprender o que eu sei consagrando unha vida enteira como a que eu consagrei”¹⁶.

Por último, paga a pena comprobar como este rexeitamento da teoría fronte á práctica ten tamén a súa correspondencia na concepción que Castelao ten da arte. Así, cando Otero nos fala de Castelao como artista dinos que é o “menos teorizante e o máis vivinte dos artistas”, posuidor dun espírito artístico empeñado constantemente na superación do concepto. A virtude innata de Castelao é a de mostra-la vida a través de instantáneas nas que decote se alenta gravemente a contradición e manifesta un pudor insuperable pola teoría¹⁷. Unha apreciación que podemos ver corroborada por Castelao cando, nun dos *Diarios*, afirma que “Cómpre facer Arte e non filosofí-

as”¹⁸. A xustificación desta forma de entende-la arte dánola Castelao facendo alusión á pasaxe de *Cousas* na que presenta o barbeiro de sábado:

Os artistas *novos* sempre están a *profundar*, como decía un barbeiro de Rianxo, e algúns fan adrede cousas incomprensibles, co gallo de faguer un arte impopular, ‘como é a música de *cámara*, como son as *cencias*’. Queren chegar a xenios *profundando*. Pensan que o arte está nos miolos i estruchan a cachola como quen estrucha un tubo de pintura¹⁹.

De feito, Castelao manifesta a súa admiración por Braque e Picasso, porque no seu cubismo “a teoría apareceu despois da obra”²⁰. Con isto comprobamos como tamén no tocante á arte, a teoría, o exceso filosófico, de afondamento, é criticado e postergado fronte a unha visión máis espontánea e dinámica, máis directa da realidade. En todo caso, advirte Castelao, o ideal é atopalo equilibrio na arte, pois caer no outro extremo por fuxir da teoría non é tampouco a situación desexable. “Lembremonos —di Castelao— que as teorías veñen sempre dispóis das obras. O artista, pois, deberá gardarse dun exceso de método; pero debe desconfiar da eisaxeración contraria, pois é indubidabel que coa influencia dos sentidos nada máis, o artista caería na decoración pura e a emoción artística nunha vulgaridade utilitaria que ningún

16 Castelao, *Cadernos*, cit, p. 104.

17 R. Otero Pedrayo, “Castelao e o rumor conxunto das vidas e camiños de Galicia”, en *Revista Grial*, Vigo, T. XXII, nº 85, 1984, pp. 268 e ss.

18 Castelao, *Diarios de Arte*, en *Obra Completa 3*, Madrid, Akal, 1982, p. 14. (En adiante *DA*).

19 *DA*, cit, p. 49.

20 *DA*, cit, p. 53.

pragmatismo sabería erguer hastra a Beleza.” (DA, 62-63). A postura pola que opta o autor é a do equilibrio entre o que subministran os sentidos e o que subministra o espírito. Atopa-la xusta medida deste equilibrio é o que Castelao denomina o “segredo do xenio”²¹.

FINAL

Castelao foi un deses intelectuais que se converteron en pensadores porque sentían moi dentro a vida e os seus problemas, dándose o caso de que alguén cun título de medicina no peto, gañase o pan como funcionario, dedicándose por libre a escribir, debuxar e levar adiante todas aquelas empresas políticas e culturais que engrandecesen o seu país. Na súa obra, Galicia non era unha construción teórica, sen alma, pintoresca, folclórica, preciosista, senón un cadro onde as xentes máis humildes e marxinas construían o fondo humano do seu galeguismo. O seu humor non era mera comicidade senón compromiso cunha realidade abafante e inxusta que tentou denunciar e axudar a cambiar.

Os que o coñeceron falan del coma un home cordial e sensible, aberto ós demais, un home ledo e dotado para gozar da beleza e dos valores positivos da vida. Con este perfil non sería raro que fechase os ollos á fealdade e ás múltiples ruindades da sociedade

de galega do seu tempo pero non o fixo porque lle doían as feridas da humanidade: dos que emigran fuxindo da fame, dos que volven para morrer na terra, dos escravizados polo fisco, dos burgueses que renegan da súa identidade galega, dos que soñan tan só cando dormen. Tampouco foi un filósofo analítico, o sociólogo que describe con datos a realidade, informando do que hai. Non, iso sería unha actitude conformista que nunca foi a súa. El quixo esperta-la conciencia de todo un pobo berrando que as cousas non deben ser tal como son, demostrando unha inmensa confianza no espírito humano para corrixi-los seus propios erros.

Se estas ideas fosen defendidas en tratados ou ensaios ateigados de conceptos sería un pensador recoñecido, un educador de masas. Como as espallou a través da literatura ou da arte a ninguén se lle ocorre tal cousa. Non obstante Castelao creou un mundo conceptual propio, herdeiro tanto da tradición do pensamento galego coma do pensamento europeo, que construíu a través dun peculiar xogo dialéctico que confrontaba sempre opostos. Puxo tanto o seu pincel coma a súa pluma ó servizo da ética, refugando visións escapistas ou meramente estéticas da realidade. Defendeu a primacía da praxe sobre a teoría. E legou á posteridade unha serie de profecías político-sociais, moi atinadas á vista da realidade galega actual. Deulle, en fin, mil

²¹ DA, *cit.*, p. 63.

voltas á realidade co de arriba para abaixo, poñendo ó descuberto as súas contradicións internas e denunciando as vítimas ás que lles tocaba apandar coas inxustizas que xeraba. E para dar conta destes obxectivos, afastouse dos gastados xéneros do pensamento filosófico, apostando por outras canles comunicativas, pouco ou nada canónicas pero pletóricas de forza expresiva. A Castelao poderíámoslle aplica-lo que el mesmo afirma verbo dos músicos rusos: “un músico ruso apaña un tema popular e logo dalle mil voltas pra faguer dunha cousa sinxela unha cousa grandiosa”²². Do mesmo xeito, un neno pobre, un mariñeiro vido a menos ou

unha vítima da emigración convértese durante un breve instante en centro do mundo, recuperando o protagonismo que a historia lles nega, malia teren que sufrila. Por iso, os seus temas aínda sendo populares resisten o paso do tempo, embalsamados nun humor que rara vez é satírico e tratados sempre dun xeito máis sim-páthico ca corrosivo. O seu foi un pensamento da diferencia que enriquece e nos leva ó universal, fronte ós pensamentos únicos e homoxeneizantes que degradan a personalidade e a identidade. Pero ser diferente ten un prezo e o seu foi o de levar sempre unha frase nos beizos: “¡Cando volva a Galiza...!”

22 DA, *cit.*, p. 49.